

عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین کشور ترکمنستان مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران

گودرز تافته^۱

پذیرش مقاله: ۹۵/۰۸/۱۶

دریافت مقاله: ۹۵/۰۵/۰۷

چکیده

کشور ترکمنستان به عنوان یک بازیگر مؤثر در تحولات منطقه‌ای با داشتن ظرفیت‌های ژئوپلیتیکی تلاش می‌نماید نقش پررنگ‌تری را در تحولات منطقه داشته باشد. از آنجایی که عوامل ژئوپلیتیکی مبنایی برای اتخاذ سیاست‌های مناسب در تدوین راهبردهای دفاعی می‌باشد. بنابراین هدف اصلی در این پژوهش شناخت عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین ترکمنستان مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران می‌باشد که با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی به صورت کاربردی، پرسشنامه‌هایی در دو مرحله تنظیم و به جامعه آماری ۹۲ نفری (به صورت تمام شمار) ارائه و با استفاده از نرم افزار SPSS اقدام به پردازش داده‌ها گردیده است. مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین کشور ترکمنستان مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ایران به ترتیب اولویت عبارت‌اند از ترانزیت گاز، همسایگی عشق‌آباد با مرز ایران، وابستگی ترکمنستان به ایران در زمینه ترانزیت انرژی و کالا، حجم مبادلات اقتصادی دو کشور، مشترکات دینی دو کشور، عضویت ایران در اکو و علایق فرهنگی مردم ترکمنستان به فرهنگ ایرانی.

واژگان کلیدی: ژئوپلیتیک، عوامل ژئوپلیتیکی، راهبرد دفاعی، ترکمنستان، عوامل فرصت آفرین

مقدمه

حضرت امام خمینی (ره) فرمودند: «.....در شرایط بازسازی نیروهای مسلح باید بزرگ‌ترین توجه ما به بازسازی نیروها و استعدادها و انتقال تجارب نظامی و دفاعی به کلیه آحاد ملت و مدافعان انقلاب باشد. چراکه در هنگامه نبرد مجال پرداختن به همه جهات قوت‌ها و ضعف‌ها و طرح‌ها و برنامه‌ها و در حقیقت ترسیم «استراتژی دفاع همه‌جانبه» نبوده است ولی در شرایط عادی باید با سعه‌صدر و به‌دوراز حب و بغض‌ها به این مسائل پرداخت و از همه اندوخته‌ها و تجربه‌ها و استعدادها و طرح‌ها استفاده نمود.»^۱

بروز دگرگونی در نظام جهانی با فروپاشی بلوک شرق و گسترش دامنه رقابت‌های جمعی و فردی بین دولت‌ها در سطوح جهانی و منطقه‌ای و گسترش فرآیندهای همگرایی و واگرایی در رفتار دولت‌ها، باعث تحول در قلمرو و ابعاد تحلیلی تعاملات ژئوپلیتیکی شده است. در این فضای جدید کشور ما نیز در یکی از حساس‌ترین موقعیت‌های ژئوپلیتیکی جهان قرار گرفته، به‌گونه‌ای که مناطق ژئوپلیتیکی فعالی با کارکردهای گسترده و متعدد گرداگرد آن را فرا گرفته و آن را به‌صورت کانون جاذبه دیپلماسی منطقه‌ای و جهانی درآورده است.

این موقعیت نه تنها باعث تأثیرگذاری ایران در روند تحولات جهانی و منطقه‌ای می‌شود، بلکه کارکرد مناطق پیرامونی نیز می‌تواند مسائل ایران را تحت تأثیر قرار دهد. موقعیت ایران در نظام جهانی و منطقه‌ای و کنش و روابط متقابل آن با قطب‌های قدرت جهانی و مناطق ژئوپلیتیکی، همواره مسائل جدیدی را می‌آفریند که مجموعاً زمینه بسیار مناسبی را برای مطالعه عوامل پویا و متحول سیاسی و علمی با تأکید بر واقعیت‌های جغرافیایی برای تدوین راهبرد دفاعی فراهم می‌آورد.

با توجه به تحولات اخیر در منطقه، شناخت و تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین ترکمنستان در تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران مبهم می‌باشد و به‌روشنی نمی‌دانیم مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان که در تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری

۱- بیان حضرت امام خمینی (ره) در تاریخ ۱۳۶۷/۶/۲۶ در جمع فرماندهان و آحاد کارکنان سپاه پاسداران انقلاب

اسلامی ایران مؤثر هستند کدام‌اند و به چه میزان تأثیر دارند که این مهم، مسئله اصلی در این تحقیق است و محقق را به انجام این تحقیق علمی واداشته، لذا در این تحقیق تلاش می‌شود ضمن بیان فرضیه‌ای با هفت شاخص عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین ترکمنستان با تجزیه و تحلیل فرضیه، نسبت به بررسی میزان تأثیر آن‌ها بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران اقدام گردیده است.

در بعد اهمیت تحقیق این‌که؛ این تحقیق موجب شناخت عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان می‌گردد و می‌تواند مراجع تصمیم‌ساز و تصمیم‌گیر دفاعی جمهوری اسلامی ایران را در تدوین و اتخاذ راهبردهای دفاعی در قبال ترکمنستان کمک نماید. همچنین می‌تواند زوایای ناشناخته تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ایران در مقابل ترکمنستان را شناسایی و معرفی نماید و مبنایی برای سیاست‌گذاری دفاعی جمهوری اسلامی ایران در مقابل ترکمنستان با توجه به تحولات جدید منطقه باشد؛ و ضرورت تحقیق این‌که، عدم شناسایی عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین ترکمنستان احتمالاً موجب عدم اتخاذ راهبردهای دفاعی مناسب در مقابل ترکمنستان می‌گردد.

هدف تحقیق شناخت مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان مؤثر در تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران که متناظر با هدف، سؤال تحقیق این است که مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان مؤثر در تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران کدام‌اند؟

مبانی نظری

پیشینه و سابقه پژوهش

با بررسی‌های به‌عمل‌آمده و مطالعه‌ی منابع موجود در داخل کشور و جستجو در برخی از سایت‌های خارجی مرتبط با عنوان تحقیق، از جمله برخی از مراکز مطالعاتی مندرج در سایت‌های اینترنت هیچ‌گونه سابقه، مقاله و تحقیق علمی مستقل مربوط به موضوع این پژوهش تحت عنوان «مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی جمهوری اسلامی ایران» مشاهده نگردید؛ لیکن تحقیقات و مطالعات انجام‌شده نزدیک به موضوع در قالب رساله در برخی از دانشگاه‌های داخل کشور پیرامون ژئوپلیتیک در سایر محدوده‌ها که به

نحوی با برخی از متغیرهای موضوع این تحقیق مرتبط می‌باشند، مورد بررسی و استفاده قرار گرفت و با توجه به اینکه در منابع مورد مطالعه، روش‌های خاصی در مورد جمع‌آوری داده‌ها و یا تحلیل آن‌ها انجام گرفته بود، لذا روش‌های انجام شده تا حدودی به‌عنوان الگو مورد بهره‌برداری قرار در اینجا به تعریف بعضی از مفاهیم مورد استفاده در مقاله می‌پردازیم:

ژئوپلیتیک^۱

مفهوم ژئوپلیتیک در بین متفکران از یونان باستان تا ژئوپلیتیسین‌های امروزی همیشه و در همه دوران مورد توجه و بهره‌برداری بوده است. لکن واژه ژئوپلیتیک ابتدا در سال ۱۸۹۹ م به‌وسیله دانشمند علوم سیاسی سوئدی رودلف شلین^۲ مورد استفاده قرار گرفت و از اصطلاح ژئوپلیتیک در جهت تشریح جنبه‌های جغرافیایی قدرت ملی استفاده کرد. (میرحیدر، ۱۳۶۹، ۱۸)

محمد رضا حافظ نیا معتقد است: «ژئوپلیتیک عبارت است از علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر است.» (حافظ نیا، ۱۳۸۵، ۳۷)

راهبرد دفاعی^۳

راهبرد فن علمی است که قدرت ملی را تحت تمام شرایط به‌منظور کنترل طرف مقابل به‌اندازه و طریقی مورد نظر، با به کار بردن تهدید نیروهای مسلح، فشار غیرمستقیم سیاسی و سایر ابزارهای قابل تصور، بسیج می‌کند و بدین‌وسیله علایق و مقاصد امنیت ملی را برآورد می‌سازد. (کالینز، ۱۳۷۳، ۷۹)

راهبرد دفاعی طرحی کلی برای استفاده از توان قهر مسلحانه، مرتبط با ابزار اقتصادی، دیپلماتیک و روانی قدرت است که به بهترین شکل با استفاده از وسایل آشکار و پنهان در خدمت حمایت از سیاست خارجی درمی‌آید. (اوسگود، ۱۹۹۲: ۲۷-۴)

عوامل مؤثر در ژئوپلیتیک

عوامل مؤثر در ژئوپلیتیک به دودسته، عوامل ثابت (موقعیت جغرافیایی، فضا، وسعت خاک، وضع توپوگرافی، شکل کشور) و عوامل متغیر (جمعیت، منابع طبیعی و...) تقسیم می‌شود. با توجه به

1 - Geopolitics
2 - Rudolf Kjelen
3- Defense Strategy
4 - Robert Osgood

عوامل ثابت و متغیر ژئوپلیتیکی، هر یک از کشورهای جهان سیاست‌های داخلی و خارجی خود را در راستای حفظ منافع و حیات ملی تنظیم می‌نمایند. (عزتی، ۱۳۸۰: ۴۵)

رابطه بین راهبرد دفاعی و عوامل ژئوپلیتیک

یکی از عوامل مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی در کنار عواملی از قبیل ارزیابی وضعیت امنیتی محیط بین‌المللی، وضعیت تهدیدات، عوامل ژئوپلیتیکی است. چنانچه ژئوپلیتیک را به تعبیر حافظ‌نیا؛ علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، سیاست و قدرت و کنش‌های ناشی از ترکیب آن‌ها با یکدیگر تصور نماییم، آنگاه می‌توان گفت که عوامل ژئوپلیتیک هم یک سری سیاست‌های متأثر از عوامل جغرافیایی است که منجر به ایجاد و تولید قدرت برای اتخاذ راهبرد دفاعی مناسب مبتنی بر یکی از محیط‌های همکاری، رقابت و یا منازعه می‌نماید.

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که عوامل ژئوپلیتیک با راهبرد دفاعی ارتباط مستقیم داشته و در انتخاب راهبرد به میزان زیادی تأثیرگذار می‌باشد. برای بررسی رابط میان دو مفهوم ژئوپلیتیک و راهبرد دفاعی بایستی ابتدا به وجوه افتراق و اشتراک فی‌مابین آن‌ها پرداخته شود. در این رابطه غلامعلی رشید معتقد است، چنانچه هدف، ابزار و روش را عناصر اصلی راهبرد دفاعی و مؤلفه‌های قدرت ملی بدانیم، به ارتباط معنی‌داری بین این دو مفهوم پی خواهیم برد. (تقریر درسی رشید، ۱۳۸۹) وی وجوه اشتراک و افتراق بین این دو مفهوم را در قالب جدول (۱) نشان داده است.

جدول ۱: مفهوم ژئوپلیتیک و راهبرد دفاعی

مفاهیم	وجوه اشتراک دو مفهوم		
	هدف	عوامل و متغیرها	منابع و ابزار و مؤلفه‌ها
راهبرد دفاعی	تأمین منافع از طریق حفظ و یا ارتقاء قدرت	شناخت و بررسی و تجزیه و تحلیل منابع و مؤلفه‌های قدرت	عوامل قدرت (یا عوامل ژئوپلیتیک)
ژئوپلیتیک	تأمین منافع از طریق حفظ و یا ارتقاء موقعیت ژئوپلیتیک (مؤلفه‌های قدرت)	شناخت و بررسی و تجزیه و تحلیل عوامل ژئوپلیتیک	عوامل ژئوپلیتیک (یا عوامل قدرت)
	وجوه افتراق دو مفهوم	وظیفه	به‌کارگیری مؤلفه‌های قدرت
	دیگته کردن سیاست		

منبع: (رشید ۱۳۸۹)

همان‌گونه که در جدول مشاهده می‌گردد، متغیرها و عوامل موردبررسی در ژئوپلیتیک، همان متغیرها و عوامل موردنظر در راهبرد دفاعی است و به لحاظ سلسله مراتبی، ژئوپلیتیک بالاتر از راهبرد دفاعی قرار می‌گیرد. یعنی پس از اهداف و منافع ملی، ژئوپلیتیک و سپس راهبرد دفاعی مطرح می‌شود. به تعبیر دیگر، سطح ژئوپلیتیک پیش‌نیاز سطح راهبرد دفاعی است. یعنی ژئوپلیتیک سیاستی است که دیکته می‌کند و سپس راهبرد دفاعی بر مبنای آن تدوین می‌گردد. در نتیجه، طراحی و تدوین راهبرد دفاعی مناسب مستلزم بررسی، شناخت و به‌کارگیری ظرفیت‌های عوامل ژئوپلیتیک می‌باشد. در واقع بخش اعظم منابع، ابزار و مؤلفه‌های قدرت ملی یک کشور، عوامل ژئوپلیتیک هستند و طراحی راهبرد دفاعی مطلوب برای آن کشور، بدون توجه به آن عوامل ژئوپلیتیک، امکان‌پذیر نخواهد بود (جزوه درسی، رشید، ۱۳۸۹).

نحوه انتخاب عوامل ژئوپلیتیک

امروزه ژئوپلیتیک علاوه بر توجه به تأثیر عوامل جغرافیایی، به مطالعه نقش مؤثر مؤلفه‌های قدرت ملی در تدوین سیاست‌ها و روابط بین کشورها در عرصه نظام بین‌الملل می‌پردازد. (حافظ نیا، ۱۳۸۵، ۲۶۰)، در این بین برخی حتی عامل جغرافیایی را هم چنان یکی از عوامل تعیین‌کننده در راهبردهای کشورها می‌دانند و معتقد هستند که سیاست‌های دفاعی و راهبردی کشورها تحت تأثیر موقعیت جغرافیایی آن‌ها قرار دارد. (ازغندی و روشندل، ۱۳۷۴، ۹۷)

علی‌اصغر کاظمی دوازده عنصر یا عامل اصلی به شرح ذیل بیان و سپس به تشریح آن‌ها پرداخته است: ۱- وضعیت جغرافیایی ۲- جمعیت و نیروی انسانی ۳- استعداد و ظرفیت تولیدی منابع و کارخانه‌ها ۴- ترابری (حمل و نقل و ارتباطات) ۵- استعدادهای علمی و اختراعات و ابتکارات ۶- سیستم اقتصادی ۷- سازمان اداری و دولتی ۸- موقعیت راهبردی ۹- ایدئولوژی و اخلاق اجتماعی ۱۰- اطلاعات و آگاهی ۱۱- تأسیسات نظامی و انتظامی ۱۲- خرد رهبری. (کاظمی، ۱۳۷۸، ۱۷۷-۱۷۵)

حسن چگینی معتقد است، ژئوپلیتیک ملاحظات سیاسی، دیپلماتیک، اقتصادی، اجتماعی و نظامی را در رویکردی راهبردی در هم می‌آمیزد و ادغام می‌کند... (چگینی، ۱۳۸۴، ۱۷۱)

یداله کریمی پور با مطالعه تحقیقات سایر محققین ژئوپلیتیک، مهم‌ترین عواملی را که موجب بحران‌های منطقه‌ای شده‌اند و از آن‌ها به‌عنوان قابلیت‌ها و تنگناها نام برده می‌شود، چنین بیان

می‌کند: ۱- موقعیت نسبی هم چون موقعیت محوری، حاشیه‌ای، بیرونی و راهبردی و سایر موقعیت‌های نسبی هم چون موقعیت گذرگاهی، بندرگاهی، دریایی، ساحلی و... ۲- جاذبه‌های اقتصادی و بحران‌های منطقه‌ای ۳- ادعاهای ارضی و اختلافات مرزی و بحران منطقه‌ای ۴- بررسی نیروهای گریز از مرکز (تفاوت‌های زبانی و مذهبی، ترکیب قومی، گرایش‌ات برون مرزی، گروه‌های ذی‌نفوذ منطقه‌ای، ایدئولوژی) ۵- اقلیت‌ها و بحران‌های منطقه‌ای ۶- تأثیر سیستم اداری- سیاسی داخلی کشورها ۷- جمعیت ۸- سایر عوامل طبیعی. (کریمی پور، ۱۳۷۵، ۵۶- ۴۵)

محمدرضا حافظ‌نیا، غلامعلی رشید، اکبر پرهیزگار و محمدحسین افشردی در مقاله خود تحت عنوان الگوی نظری طراحی راهبرد دفاعی مبتنی بر عوامل ژئوپلیتیکی، در یک کار تحقیقاتی عوامل ژئوپلیتیکی را در شش عامل اصلی شامل عوامل فیزیکی، عوامل انسانی، عوامل اقتصادی، عوامل سیاسی داخلی، عوامل سیاسی- بین‌المللی، عوامل نظامی دسته‌بندی کرده‌اند (بوالحسنی، ۱۳۹۲، ۳۲)

محقق در نهایت با توجه به نظرات صاحب‌نظران این حوزه از بین ده‌ها عامل ژئوپلیتیکی که تأثیرات مختلفی بر تدوین راهبرد دفاعی دارند، مهم‌ترین عوامل را در شش حوزه اصلی (۱- عوامل طبیعی (فیزیکی) ۲- عوامل انسانی ۳- عوامل اقتصادی ۴- عوامل سیاسی داخلی ۵- عوامل سیاسی بین‌المللی ۶- عوامل نظامی) با برخی از شاخص‌های آن‌ها، انتخاب و مبنای مطالعه محیطی قرار داده است.

محیط‌شناسی ژئوپلیتیکی

ترکمنستان: کشور ترکمنستان با مختصات جغرافیایی ۵۲ درجه و ۶ دقیقه تا ۶۶ درجه و ۵۴ دقیقه طول شرقی ۳۵ درجه و ۳ دقیقه تا ۴۲ درجه و ۲۵ دقیقه عرض شمالی و در قسمت جنوب غربی ناحیه آسیای مرکزی واقع است و از غرب به دریای خزر، از جنوب به جمهوری اسلامی ایران، از جنوب شرقی به افغانستان، از شمال شرقی به ازبکستان و از شمال به قزاقستان محدود است. مساحت آن ۴۸۸۱۰۰ کیلومتر مربع و مرکز آن عشق‌آباد است. عشق‌آباد از سال ۱۹۱۹ تا ۱۹۲۷ پالتاراسک نامیده می‌شد. جمهوری ترکمنستان ۱۵ شهر و ۷۴ شهرک دارد. حدود چهارپنجم خاک این جمهوری را کویر خشک قره قوم تشکیل می‌دهد که دامنه‌ی آن به قزاقستان هم کشیده شده است.

مهم‌ترین رودخانه‌ی ترکمنستان، آمودریا (جیحون) است که پس از عبور از مرزهای شمال شرقی این جمهوری، به دریاچه آرال وارد می‌شود. سایر رودخانه‌های این کشور تجن، مرغاب و اترک است که رودخانه‌ی اخیر بخشی از مرز طبیعی ایران و ترکمنستان را تشکیل می‌دهد.

در حال حاضر ترکمنستان معروف به سرزمین تولید نفت و گاز، صنایع شیمیایی، نیروی برق، صنایع ماشین‌سازی و ادوات ساختمانی است. به لحاظ کشاورزی باید گفت که ثروت اصلی ترکمنستان پنبه است و برای توسعه و رشد تولید این طلای سفید، شوروی اقدام به حفر کانالی به طول هزار کیلومتر (اعم از قسمت‌های اصلی و فرعی) در صحرای ترکمن کرده، که بزرگ‌ترین کانال مصنوعی جهان به حساب می‌آید. البته محصولات کشاورزی دیگر مانند غلات و میوه و پرورش دام (گاو، گوسفند و شتر) نیز وجود دارد.

جمعیت جمهوری ترکمنستان بر اساس آخرین آمار در جولای ۲۰۱۱، دارای ۵۰۹۷۰۲۸ میلیون نفر است و تراکم آن در هر کیلومترمربع ۴/۹ نفر می‌باشد که ۳۴/۷ درصد در گروه سنی صفر تا ۱۴ سال، ۶۰/۹ درصد در گروه سنی ۱۵ تا ۶۴ سال و ۴/۴ درصد در گروه سنی بالای ۶۵ سال قرار می‌گیرند. متوسط عمر مردان ۶۶/۶ و زنان ۷۳ سال و نرخ رشد جمعیت ۱/۸۷ درصد است. به‌طور کلی جمعیت ترکمنستان را می‌توان جوان قلمداد کرد که درصد گروه سنی صفر تا ۱۴ سال حدود ۳۵ درصد از کل مردم آن کشور را شامل می‌شود. (سارلی، ۱۳۹۰: ۸-۷)

جمهوری اسلامی ایران: کشوری در جنوب غربی آسیا با ۱۰۶۶۸۰۱۹۵ کیلومترمربع وسعت (۱۸ ام در جهان) و بر پایه سرشماری سال ۱۳۹۲ دارای جمعیتی حدود ۷۷۰۱۸۹۰۶۶۹ نفر است. پایتخت، بزرگ‌ترین شهر و مرکز سیاسی و اداری ایران، تهران است. ایران از شمال با جمهوری آذربایجان، ارمنستان و ترکمنستان، از شرق با افغانستان و ترکمنستان و از غرب با ترکیه و عراق همسایه است و همچنین از شمال به دریای خزر و از جنوب به خلیج فارس و دریای عمان محدود می‌شود که دو منطقه نخست از مناطق مهم استخراج نفت و گاز در جهان هستند. ایران به واسطه قرار گرفتن در منطقه میانی اوراسیا موقعیتی راهبردی دارد؛ و از اعضای سازمان ملل متحد، جنبش عدم تعهد، سازمان کنفرانس اسلامی، اوپک، سازمان اکو و چندین سازمان بین‌المللی دیگر است. ایران یک قدرت منطقه‌ای در جنوب غربی آسیا است و جایگاه مهمی را در اقتصاد جهانی

به دلیل در اختیار داشتن صنعت نفت، صنعت پتروشیمی و گاز طبیعی برای خود به دست آورده است. (ایزدی، ۱۳۹۰: ۳۲)

وضعیت ژئوپلیتیکی کشور ایران با رویکرد راهبرد دفاعی

امروزه نقش هر کشور در سیاست جهانی تحت تأثیر عوامل ژئوپلیتیکی آن است. به گونه‌ای که از دیدگاه جغرافیدانان سیاسی، قدرت هر کشور به شدت از ژئوپلیتیک و موقعیت جغرافیایی آن تأثیر می‌پذیرد. ایران با توجه به موقعیت جغرافیایی آن، وضعیت ژئوپلیتیک منحصر به فردی را داراست. این موقعیت، ایران را تبدیل به کشوری بین‌المللی کرده است که همواره در معادلات جهانی نقش برجسته‌ای به آن می‌دهد. موقعیت ژئوپلیتیکی ایران با انزوای سازگار نیست و نوعی سیاست خارجی برون‌گرا و فعال را به سیاست‌گذاران توصیه می‌کند. (خلیلی، ۱۳۹۰: ۹۰-۸۹) موقعیت خاص ایران، همواره بستر مناسبی را برای ایجاد تنش‌های سیاسی و نظامی و به مخاطره افتادن امنیت ملی آن فراهم آورده است. در گذشته، ژئوپلیتیک ایران به سبب عواملی، مانند منابع خام یا موقعیت گذرگاهی، مورد توجه قرار می‌گرفت، اما با پیروزی انقلاب اسلامی و سقوط شاه، ایران که یکی از متحدین آمریکا و غرب در منطقه بود به نیرومندترین دشمن آن‌ها در منطقه تبدیل شد و منافع آنها را آماج حملات تبلیغی خود قرار داد. از این رو، غرب از جانب ابعاد جدیدی از ژئوپلیتیک ایران احساس خطر می‌کند. (فاضلی‌نیا، ۱۳۸۵: ۲۱)

جمهوری اسلامی ایران از سه بعد «ژئوپلیتیک»، «انرژی» و «فرهنگی - ایدئولوژیک» ظرفیت و توانایی تأثیرگذاری بر نظام بین‌المللی را دارد. افزون بر آن، ایران، خود زمانی تشکیل‌دهنده‌ی نظم بین‌المللی بوده است. از نظر ژئوپلیتیک، موقعیت جغرافیایی ایران به نحوی است که در همسایگی قدرت‌های مهمی چون روسیه و حوزه‌ی نفوذ آمریکا (جنوب خلیج فارس) قرار دارد. قرار گرفتن در مناطقی که قدرت‌های بزرگ، منافع حیاتی برای خود قائل‌اند، به‌طور طبیعی، جایگاه کشور را در تعامل میان قدرت‌های بزرگ افزایش می‌دهد. از نظر اقتصادی شاهراه‌های بزرگ تجاری جهان در دریا و خشکی یا از ایران یا از نزدیکی ایران می‌گذرند و بر این اساس، ایران با پانزده کشور همسایه دارای مرز آبی و خاکی است، ضمن این‌که با برخورداری از بخش قابل‌توجهی از انرژی جهان، داشتن تسلط ژئوپلیتیکی بر بیش از نیمی از ذخایر انرژی دنیا در منطقه خلیج فارس جایگاه مهم در میان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک ۱) و نهایتاً، نقش بالقوه ایران در تأمین امنیت

اقتصادی و انرژی به‌عنوان سوخت سیاست در جهان برجستگی خاصی دارد. به دلیل اهمیت و حساسیت این موقعیت ژئوپلیتیکی است که قدرت‌های بزرگ، مانع تقویت و نقش‌آفرینی یک ایران ناهماهنگ با نظام بین‌المللی می‌باشند. (ایزدی، ۱۳۹۰: ۴۸-۴۷)

جایگاه ایران در نظریه‌های ژئوپلیتیک

نظریه‌پردازان معروف در اندیشه‌های خود موقعیت ایران را نادیده نگرفته‌اند. مکی‌ندر، ایران را به دو بخش تقسیم می‌کند. از ارتفاعات البرز به سمت شمال را جزء هارتلند یا قلب زمین و از البرز به سمت جنوب را جزء هلال داخلی می‌داند. ماهان در نظریه‌ی قدرت دریایی، برای ایران موقعیت گذرگاهی قائل بود که در مسیر دسترسی قدرت ببری (زمینی) روسیه به اقیانوس‌های جهان قرار دارد. ایران در نظریه اسپایکمن، بخش مهمی از ریملند است و به همین دلیل، موضوع رقابت دو قدرت ببری (زمینی) و بحری قرار گرفته است. کوهن، هرچند در نظریه‌ی سیستمی خود از ایران به عنوان عنصری بی‌قرینه و کشوری بنیادگرا یاد می‌کند ولی در نظریه‌ی ساختار ژئوپلیتیک جهان، ایران را بخش مهم منطقه‌ی خردشده غرب آسیا می‌داند که می‌تواند منشأ تحول باشد. از نظر هانتینگتن، ایران مرکز تمدن اسلامی است که اتحاد آن با تمدن کنفوسیوسی می‌تواند پایه‌های تمدن غرب را متزلزل سازد. فولر از آن به‌عنوان قبله عالم یاد می‌کند. ایران در دیدگاه توال، سرچشمه‌ی تحرک و پویایی جهان تشیع و جهان اسلام است. برژینسکی نیز با توجه دادن دولتمردان امریکا به واقعیت‌های ایران، راه‌کارهای منطقی را به آن‌ها پیشنهاد می‌دهد. از نظر اریک ریترا، ایران به‌عنوان یک عامل مهم تأثیرگذار در جهان اسلام و آسیای مرکزی باقی خواهد ماند. (احمدی، ۱۳۸۴: ۲۹۵)

موقعیت ژئواستراتژیکی ایران و ترکمنستان

در شرایط کنونی کشورهای غرب آسیا عموماً و ایران و ترکمنستان خصوصاً، دارای موقعیت بسیار حساسی هستند. زیرا از یک طرف گره‌گشای اساس سیاست بری‌اند (هر دو کشور در حکم مکمل‌های عملیاتی ژئواستراتژی روسیه هستند) و از طرفی در مرکز جبهه پدافندی ژئواستراتژی بحری واقع شده‌اند. بنابراین در تصمیم‌گیری‌ها و اتخاذ خط‌مشی‌های سیاسی، توجه دقیق به موقعیت‌های ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیکی بحری واقع شده‌اند. بنابراین در تصمیم‌گیری‌ها و اتخاذ خط‌مشی‌های سیاسی، توجه دقیق به موقعیت‌های ژئوپلیتیک و ژئواستراتژیکی تضمینی برای اجرای صحیح هر یک از آن‌ها خواهد بود. با تمام تحولات انجام‌شده در امر تکنولوژی و ارتباطات،

تجارب جنگ‌های گذشته این نکته را ثابت کرده که هرگاه کشوری دارای یک موقعیت ژئواستراتژیک باشد، هیچ‌گاه نمی‌تواند خود را از تحولات جهان دورنگه دارد یا به‌عبارت‌دیگر منزوی باشد. زیرا به‌ناچار بخشی از یک استراتژی نظامی خواهد بود و باید سعی کند با درک موقعیت، به‌عنوان یک وزنه استراتژیک وارد عمل شود و با بهره‌گیری از موقعیت خاص جغرافیایی، برای پیشرفت و توسعه کشور و ملت خود گام بردارد. (عزتی، ۱۳۷۱: ۷)

روش‌شناسی تحقیق

این پژوهش در زمره تحقیقات توسعه‌ای - کاربردی قرار دارد و روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی است. از آنجایی که ترکمنستان از سال ۱۹۹۱ به استقلال رسیده است، فلذا قلمرو زمانی تحقیق از بدو استقلال ترکمنستان تا افق ۱۴۰۴ (سند چشم‌انداز) در نظر گرفته شده است. از نظر مکانی نیز محدوده کشور جمهوری اسلامی ایران و ترکمنستان و از نظر قلمرو موضوعی، عوامل ژئوپلیتیک فرصت‌آفرین ترکمنستان مدنظر می‌باشد.

در این تحقیق، داده‌های لازم با استفاده از دو روش کتابخانه‌ای (اسنادی) و روش میدانی (پیمایشی) جمع‌آوری شدند. در روش کتابخانه‌ای از ابزار فیش‌برداری و در روش میدانی از ابزار پرسشنامه، مصاحبه استفاده گردیده است

۱- **تعریف عملیاتی متغیر وابسته:** راهبرد دفاعی بیان‌کننده خط‌مشی‌های کلی هر نظام سیاسی برای تأمین امنیت و مقابله با تهدیدات هست و یا به تعبیر دیگری، علم و هنر به‌کارگیری قدرت نظامی کشور توأم با سایر عناصر قدرت ملی است برای نیل به اهداف امنیت ملی تحت هرگونه شرایطی که ممکن است با توسل به‌زور و یا به‌صورت تهدید عملی گردد. (تعریف عملیاتی محقق)

۲- **تعریف عملیاتی متغیر مستقل:** عوامل ژئوپلیتیکی به کلیه عوامل ثابت و متغیر که بر قدرت ملی تاثیرگذار گویند به‌طوری که روابط متقابل و چگونگی تعامل آنها با یکدیگر، موقعیت کشورها را تحت تأثیر قرار می‌دهد.

در این تحقیق فرضیه‌ای با ۷ شاخص به‌عنوان عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین ترکمنستان به شرح زیر به‌عنوان حدس آگاهانه محقق آورده شده که مورد بررسی قرار می‌گیرند

الف- ترانزیت گاز ترکمنستان به اروپا از مسیر ایران.

ب- وابستگی ترکمنستان به ایران در زمینه ترانزیت انرژی و کالا.

- پ- مشترکات دینی دو کشور.
- ت- حجم مبادلات اقتصادی بین دو کشور.
- ث- علائق فرهنگی مردم ترکمنستان به فرهنگ ایرانی.
- ج - عضویت ج.ا.ایران در اگو که می‌تواند بازدارندگی ایجاد کند
- چ - واقع شدن عشق‌آباد در کنار مرز ایران که تسلط ج.ا.ایران بر آن یک فرصت است

در تهیه پرسشنامه، مهم‌ترین عوامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان طبق فرضیه مطرح‌شده تعیین و به‌عنوان پرسش‌نامه اول تحقیق در اختیار جامعه نخبگان (۱۲ نفر) قرار گرفت تا نسبت به اخذ نظرات آنان و ارزیابی اقدام گردد.

روایی پرسشنامه از دو جنبه روایی ظاهری و محتوا به جهت روشن و بدون ابهام بودن گویه‌ها و همچنین کفایت کمیت و کیفیت آن‌ها توسط خبرگان و صاحب‌نظران و اساتید دانشگاه تأیید گردید. همچنین به جهت روایی سازه از فن تحلیل عاملی استفاده گردیده است محاسبات انجام شده بیانگر این است که بار عاملی همه گویه‌ها بالاتر از $\frac{1}{4}$ بوده است. بنابراین پرسشنامه از روایی بسیار خوبی برخوردار بوده است و درصد واریانس کل آن ($80/13$) می‌باشد که نشان‌دهنده این است که ابزار سنجش توانسته است از 100 درصد حدود 80 درصد مفاهیم موردنظر را از بین جامعه آماری جمع‌آوری نماید. جامعه آماری این تحقیق از میان صاحب‌نظران و فعالان در حوزه‌های دفاعی-امنیتی، علمی و سیاسی کشور است. با لحاظ نمودن ویژگی‌هایی از قبیل مدرک تحصیلی حداقل فوق‌لیسانس، آشنایی با کشور ترکمنستان، اقامت در آن کشور، حیطة کاری و مسئولیتی، داشتن تألیف یا مقاله و تحقیق در زمینه‌ی ترکمنستان و ژئوپلیتیک، امکان دسترسی و مصاحبه و ... با همکاری و کمک فکری اساتید راهنما و مشاور، تعداد افراد واجد شرایط، 92 نفر مشخص گردید.

با توجه به حجم محدود جامعه آماری، حجم نمونه تحقیق، همان جامعه آماری است و به دیگر عبارت روش نمونه‌گیری، تمام شمار می‌باشد. به‌منظور بررسی میزان اهمیت هرکدام از شاخص‌ها از آزمون‌های توزیع دوجمله‌ای و مقایسه میانگین با عدد ثابت 3 (t یک نمونه‌ای) استفاده گردید.

از فن تحلیل عاملی نیز به منظور تأیید شاخص‌ها و روایی ابزار سنجش استفاده به عمل آمد. همچنین به منظور رتبه‌بندی میانگین متغیرها از آزمون فریدمن کمک گرفته شده است از آزمون کای - دو نیز به منظور توصیف فراوانی پاسخ‌ها استفاده به عمل آمده است

تجزیه و تحلیل داده‌ها:

ابتدا در یک تحلیل استنباطی عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین کشور ترکمنستان که به نظر می‌رسید بیشترین تأثیر را بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا دارند، مورد تجزیه و تحلیل واقع گردید که نتایج به شرح زیر است:

H0: عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین کشور ترکمنستان بر تدوین راهبردهای دفاعی کشور ج.ا.ا تأثیر ندارد.

H1: عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین کشور ترکمنستان بر تدوین راهبردهای دفاعی کشور ج.ا.ا تأثیر دارد.

جدول ۲: آزمون یکسان بودن میانگین متغیرها

نتیجه آزمون	سطح معناداری	درجه آزادی	تفاوت میانگین	مقدار t محاسبه شده	فاصله اطمینان		نتیجه	تأثیر
					حد بالا	حد پایین		
قبول H_1	/۰۰۰	۹۱	۱/۰۹۲	۲۴/۱۴۸	۱/۰۰۳	۱/۱۸۲	عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین	T یک نمونه‌ای
*P<0/05 ، **P<0/01								

با استفاده از آزمون مقایسه میانگین با عدد ثابت ۳ وضعیت تأثیر متغیر پیش گفته بر تدوین راهبردهای دفاعی کشور ج.ا.ا به معرض آزمون گذاشته شد. خروجی SPSS در نگاره بالا بیانگر این نتیجه است که چون سطح معناداری (sig) کمتر از میزان خطای استاندارد (۰/۰۵) به دست آمده بنابراین فرض H_1 مورد قبول واقع می‌گردد. یعنی جامعه سؤال شونده اعتقاد دارند که عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین کشور ترکمنستان بر تدوین راهبردهای دفاعی کشور ج.ا.ا تأثیر دارد.

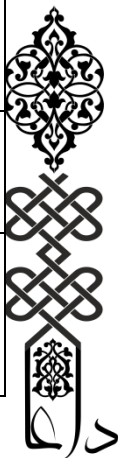
همچنین در دسته‌بندی جداگانه‌ای، بر اساس فرضیه اصلی تحقیق عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین و شاخص‌های آن به صورت نظری دسته‌بندی شد و سپس به کمک آزمون کای - اسکوئر مورد تحلیل واقع گردید که نتایج به شرح زیر است:

H0: عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین کشور ترکمنستان بر تدوین راهبردهای دفاعی کشور ج.ا.ا. تأثیر ندارد.

H1: عوامل ژئوپلیتیکی فرصت آفرین کشور ترکمنستان بر تدوین راهبردهای دفاعی کشور ج.ا.ا. تأثیر دارد.

جدول ۳: تحلیل تأثیر مهم‌ترین فرصت‌ها و شاخص‌های آن بر تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا.

نتیجه آزمون	سطح معنادار	درجه آزادی (df)	مقدار کا محاسبه شده	فراوانی مشاهده شده					شاخص‌ها	فرصت‌ها	ردیف
				۱	۲	۳	۴	۵			
تأثیر دارد	/۰۰۰	۲	۳۸/۹۵۷	۰	۴	۰	۳۶	۵۲	ترانزیت گاز ترکمنستان به اروپا از مسیر ایران	ترانزیت گاز ترکمنستان	۱
تأثیر دارد	/۰۰۰	۲	۳۸/۹۵۷	۰	۴	۰	۳۶	۵۲	ترانزیت گاز ترکمنستان به اروپا از مسیر ایران	وابستگی ترکمنستان به ایران	۲
تأثیر دارد	/۰۰۰	۳	۵۷/۵۶۵	۰	۴	۱۲	۵۲	۲۴	شبکه‌های ارتباطی، حمل و نقل و خطوط انتقال کالا در ترکمنستان	درزمینه ترانزیت انرژی و کالا	
تأثیر دارد	/۰۰۰	۳	۲۵/۸۲۶	۰	۸	۲۱	۴۲	۲۱	مشترکات دینی دو کشور	مشترکات دینی دو کشور	۳
تأثیر دارد	/۰۰۰	۲	۲۲/۲۶۱	۰	۰	۲۰	۵۲	۲۰	حجم مبادلات اقتصادی دو کشور	حجم مبادلات اقتصادی دو کشور	۴

نتیجه آزمون	سطح معنادار	درجه آزادی (df)	مقدار کا محاسبه شده	فراوانی مشاهده‌شده					شاخص‌ها	فرصت‌ها	رتبه
				$\frac{f_{ij}}{n_{i.}}$	$\frac{f_{ij}}{n_{.j}}$	$\frac{f_{ij}}{n}$	$\frac{f_{ij}}{n}$	$\frac{f_{ij}}{n}$			
تأثیر دارد	/۰۰۰	۲	۱۸/۰۸۷	۰	۰	۳۶	۴۴	۱۲	وابستگی و علاقه‌مندی جمعیت جنوب ترکمنستان به ج.ا.ا	علاقه فرهنگی مردم ترکمنستان به فرهنگ ایرانی	۵
تأثیر دارد	۰/۰۰۵	۳	۱۲/۸۱۶	۰	۸	۱۶	۲۵	۲۸	همگرایی مردم مرو به‌عنوان یک مرکز تاریخی با ج.ا.ا		
تأثیر دارد	۰/۰۰۰	۳	۴۴/۷۹۸	۰	۸	۱۶	۴۹	۱۶	وجود اقلیت‌های قومی - مذهبی ترکمنستان متجانس با اقوام شمال ج.ا.ا		
تأثیر دارد	۰/۰۰۰	۳	۲۹/۷۳۹	۰	۲۰	۲۰	۴۴	۸	علاقه ژئوپلیتیکی مردم ترکمنستان در ج.ا.ایران (برای نمونه وجود مقبره مختوم قلی در ج.ا.ایران)		
تأثیر دارد	۰/۰۰۰	۲	۲۷/۷۹۸	۰	۰	۲۰	۵۳	۱۶	عضویت ایران در اکو		
تأثیر دارد	۰/۰۰۰	۳	۶۵/۹۱۳	۰	۴	۴	۳۶	۴۸	همسایگی عشق عشق‌آباد آباد با مرز ایران	با مرز ایران	۷

آزمون رتبه‌بندی فریدمن شاخص‌های ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین بر اساس فرضیه

H0: اولویت شاخص‌های ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ا، یکسان است.

H1: حداقل اولویت دو شاخص از شاخص‌های ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان با هم تفاوت معنادار دارند. به‌منظور تجزیه و تحلیل فرضیه بالا از آزمون فریدمن استفاده گردید که نتایج به شرح جدول زیر است:

جدول ۴: اولویت‌بندی شاخص‌های ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان

رتبه میانگین	متغیرها(ابعاد)	آزمون
۵/۴۴	ترانزیت گاز ترکمنستان به اروپا از خاک ایران	فریدمن
۴/۸۴	همسایگی عشق‌آباد با مرز ایران	
۴/۵۸	وابستگی ترکمنستان به ایران در زمینه ترانزیت انرژی و کالا	
۳/۵۷	حجم مبادلات اقتصادی دو کشور	
۳/۵۵	مشترکات دینی دو کشور	
۳/۴۸	عضویت ایران در اگو	
۲/۵۳	علاقه فرهنگی مردم ترکمنستان به فرهنگ ایرانی	
$\chi^2 = 143/835$ و $sig = /000$ و $df = 6$ و $N = 81$		

مطابق خروجی جدول چون سطح معناداری کمتر از مقدار خطای ۰/۰۵ به‌دست آمده است (sig = /۰۰۰) بنابراین می‌توان ادعا نمود که فرضیه H1 مورد تأیید واقع می‌شود. یعنی رتبه میانگین شاخص‌های ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین کشور ترکمنستان مؤثر بر تدوین راهبردهای دفاعی ج.ا.ا به یک‌میزان نیستند و باهم اختلاف دارند. رتبه میانگین این شاخص‌ها به ترتیب از بیشترین به کمترین در جدول بالا نشان داده شده است.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف - نتیجه‌گیری

همان‌گونه که در تجزیه و تحلیل تشریح گردیده است تمام هفت فرضیه مطرح‌شده در غالب شاخص‌های عوامل فرصت‌آفرین توسط جامعه آماری تأیید گردیده و به ترتیب اهمیت اولویت بندی شده‌اند به طوری که مهم‌ترین عامل ژئوپلیتیکی فرصت‌آفرین ترکمنستان مؤثر بر تدوین راهبرد دفاعی جمهوری اسلامی ایران ترانزیت گاز می‌باشد و سایر عوامل به ترتیب اهمیت به شرح زیر می‌باشند همسایگی عشق‌آباد با مرز ایران - وابستگی ترکمنستان به ایران در زمینه ترانزیت انرژی و کالا - حجم مبادلات اقتصادی دو کشور - مشترکات دینی دو کشور - عضویت ایران در اگو - علایق فرهنگی مردم ترکمنستان به فرهنگ ایرانی

ب - پیشنهادها

- ۱- به جهت افزایش اعتماد و اطمینان بخشی دولتمردان و مردم ترکمنستان توسط مبادی مربوطه نظارت دقیق‌تری بر کیفیت کالاهای صادراتی به عمل آید.
- ۲- مسئولان سیاسی کشور با بهره‌گیری از علایق ژئوپلیتیکی مشترک دو کشور نظیر ترانزیت گاز و انرژی از مسیر ایران، با افزایش سطح روابط سیاسی و همچنین افزایش حجم مبادلات اقتصادی به منظور کاهش تنش‌ها و جهت تغییر در سیاست‌های انتقال گاز از طریق بستر دریای خزر، عدم حمایت از جمهوری اسلامی ایران در مذاکرات تعیین رژیم حقوقی دریای خزر و ... استفاده نمایند.
- ۳- با توجه به کار پژوهشی گسترده و استفاده از روش‌های آماری در خصوص عوامل ژئوپلیتیکی ترکمنستان و مشخص شدن فرصت‌آفرین ژئوپلیتیکی این کشور، پیشنهاد می‌شود طراحان دفاعی کشور با بهره‌گیری از نتایج این تحقیق راهبرد دفاعی مناسب در قبال کشور ترکمنستان تدوین نمایند.

فهرست منابع

الف - منابع فارسی

- امام خمینی (رحمت‌ا. علیه)، صحیفه نور، (۱۳۸۷)، تهران، موسسه تنظیم و نشر آثار امام، ج ۲۱، ص، ۱۹
- احمدی، سیدعباس، (۱۳۸۴) جایگاه ایران در نظریه‌های ژئوپلیتیک، تهران: اولین کنگره‌ی انجمن ژئوپلیتیک ایران
- ازغندی، علیرضا، روشندل، جلیل، (۱۳۷۴)، مسائل نظامی و استراتژیک معاصر، تهران، انتشارات سمت
- ایزدی، جهانبخش، (۱۳۹۰)، راهبردهای تحقق تعامل مؤثر و سازنده ایران در نظام بین‌الملل، تهران: فصل‌نامه‌ی رهنما سیاست‌گذاری، سال دوم، شماره سوم.
- بوالحسنی، خسرو، (۱۳۹۲)، رساله دکتری، «بررسی ژئوپلیتیک ترکیه و تأثیر آن در تدوین راهبرد دفاعی ج.ا.ا»، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی
- چگینی، حسن، (۱۳۸۴)، «نظام مدیریت استراتژیک دفاعی»، جلد اول، تهران، نشر آجا
- حافظ‌نیا، محمدرضا، (۱۳۸۵)، «اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک»، مشهد، انتشارات پاپلی
- خلیلی، حسین، (۱۳۹۰) «امنیت در خلیج فارس (اولویت‌ها و راه‌کارها)»، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی
- رشید، غلامعلی، (۱۳۸۹)، «جزوه درسی ژئوپلیتیک»، مقطع دکتری علوم دفاعی راهبردی، تهران، دانشگاه عالی دفاع ملی
- سارلی، اراز محمد، (۱۳۹۰)، تاریخ ترکمنستان، چاپ سوم، تهران، وزارت امور خارجه، مرکز چاپ و انتشارات.
- عزتی، عزت‌اله، (۱۳۸۰)، ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم. تهران، انتشارات سمت،
- عزتی، عزت‌اله، (۱۳۷۱)، ژئوپلیتیک، تهران، انتشارات سمت،
- فاضلی نیا، نفیسه، (۱۳۸۵)، ژئوپلیتیک شیعه و مسئله‌ی امنیت ملی ایران، فصلنامه‌ی شیعه‌شناسی، سال چهارم، شماره‌ی ۱۳
- کاظمی، علی اصغر، (۱۳۷۸)، «روابط بین‌الملل در تئوری و عمل»، چاپ سوم، تهران، نشر قومس
- کالینز، جان ام، (۱۳۷۳)، «استراتژی بزرگ»، ترجمه کورش بایندر، تهران، انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول
- کریمی‌پور، یدالله، (۱۳۷۵)، «ژئوپلیتیک، جزوه‌ی درسی»، تهران، دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران
- میرحیدر، دره، (۱۳۶۹)، «اهمیت ژئوپلیتیکی خلیج فارس»، مجله سیاست خارجی، سال چهارم، بهار و تابستان

ب - منابع انگلیسی

- Osgood Robert, (1992), NATO: The Entangling Alliance

